

شیوه‌های برخورد با مشکلات اقتصادی از نگاه قرآن

رقیه آذرکیش^۱

چکیده

یکی از مسائل بارز که مردم با آن دست و پنجه نرم می‌کنند، مشکلات اقتصادی است که به شدت رو به افزایش است و در حال حاضر مهم‌ترین نقش را در برطرف کردن این مشکلات و پیشرفت اقتصاد و رفاه مردم را مسئولان کشور که در رأس حکومت هستند، دارند و باید آن‌ها با تدبیری درست و هوشمندانه ابتدا عوامل مؤثر در مشکلات اقتصادی را شناسایی و برطرف کنند و در وهله دوم عواملی را در جهت پیشرفت کشور و افزایش رفاه مردم ایجاد کنند.

کلیدواژه‌ها: اقتصاد، رفاه، مشکلات

^۱. طلبه سطح ۲، حوزه علمیه ام‌المؤمنین حضرت خدیجه کبری (سلام الله علیها)، adhzkshrqyh@gmail.com.

مقدمه

از دیرباز تا به اکنون مهمترین مسئله‌ای که همه جوامع بر سر آن نزاع و جنگ داشته‌اند، اقتصاد است؛ که این مسئله‌ای بسیار حائز اهمیت است. چرا که امروز در کشور ایران مشکلات اقتصادی به شدت موج می‌زند و گریبان‌گیر مردم شده است، زیرا فقر همانند ویروسی که در بدن انسان منتشر می‌شود و به همه اعضای آن حمله می‌کند و از بین می‌برد، وقتی جامعه‌ای را در بر می‌گیرد، آن جامعه به قدری درگیر و متلاشی می‌شود که دیگر هیچ چیز برای مردمش اهمیت ندارد. زیر بار هر خفت و خواری و تملق و چاپلوسی می‌روند تا اندکی اوضاعشان بهتر شود و حتی بعضی از افراد به قدری از خدا دور می‌شوند که دیگر همه هم و غمشان به دست آوردن پول و ثروت می‌شود. پس مسئولان کشور و کسانی که در رأس هستند باید با برنامه‌ریزی دقیق و کارا، زمینه رشد و ترقی و رفاه عمومی را ایجاد کنند. به عنوان مثال با تقویت تولید ملی، مردم را تشویق به خرید کالاهای داخلی کنند و زمینه اشتغال مردم را فراهم آورند و با ترویج امور کشاورزی و آموزش‌های لازم، این ذوق را در مردم ایجاد کنند تا به بخش‌های مختلف آن مشغول به کار شوند و به اقتصاد کشور کمک کنند. پس با سعی و تلاش مسئولان و متقابلاً مردم با استفاده از راهکارهای مقام معظم رهبری، در جهت پیشرفت اقتصاد کشور، غنی و فقیر با هم برابر شوند.

مفهوم اقتصاد

اقتصاد از ریشه (قصد) به معنی راستی راه است. اقتصاد در لغت به دو معنی، یکی پایبندی به حد وسط و میانه افراط و تفریط است، مانند جود که حد و وسط اسراف و بخل محسوب می‌شود، یا شجاعت که حد وسط تهور و ترس است و به همین معنی در قرآن خداوند می‌فرماید: "وَأَنْتُمْ حَرِّمُوا هَٰذَا بَيْنَ يَدَيْهِمْ ذِكْرُ اللَّهِ وَأَنَّ اللَّهَ مُبِيتٌ" و همین مفهوم در کلام امیر المؤمنین (علیه السلام) در نهج البلاغه به لفظ اقتصاد تعبیر شده است. امام می‌فرماید: "هر کس میانه روی پیشه کند." بنابراین روشن می‌شود که قصد، روش معقول و راه استوار بین افراط و تفریط است و بر اساس همین معنی کلمه قصد و مشتقات آن در جای جای نهج البلاغه به کار رفته است.^۱

^۱. حائری، اندیشه‌های اقتصادی در نهج‌البلاغه، ص ۶-۷.

عدالت اقتصادی

عدالت اقتصادی یکی از شاخصه‌های عدالت اجتماعی است. عدالت اجتماعی آن است که در جامعه حقوق همه رعایت شود و در مقابل آن ستم قرار دارد که به معنای پامال کردن حقوق دیگران است. عدالت اجتماعی در مکتب اسلام از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است تا جایی که در قرآن کریم اقامه قسط و عدل، هدف ارسال رسل و انزال کتب آسمانی ذکر شده است: "لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ وَأَنزَلْنَا الْحَدِيدَ فِيهِ بَأْسٌ شَدِيدٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَلِيَعْلَمَ اللَّهُ مَن يَنْصُرُهُ وَرُسُلَهُ بِالْغَيْبِ إِنَّ اللَّهَ قَوِيٌّ عَزِيزٌ"؛ ما رسولان خود را با دلایل روشن فرستادیم و با آنها کتاب و میزان نازل کردیم تا مردم به عدالت قیام کنند. حضرت امیر (علیه السلام) درباره عدالت اجتماعی تعبیرهای کوتاه و دلنشین بسیار دارد. ترجمه بخشی از آنها چنین است: عدل موجب حیات جوامع و دوام قدرت و نفوذ حاکم و حفاظت از دولتها و ثبات آنها و قوی‌ترین اساس و زیربنا است. عدالت ورزی موجب عظمت یافتن منزلت انسان و پیروزی بر دشمنان و چند برابر شدن برکات و ریزش رحمت خداوند و عمران و آبادانی و اصلاح امر مردم است.

ایجاد دولت عادل از واجبات است و ساختن عدل در شهرها بهترین چیزی است که موجب روشنی چشم حاکمان می‌شود. عدل موجب جمال و حشمت و ایمان و ملاک سیاست و موجب واداشتن مردم به اطاعت است. عدالت اجتماعی به معنی دادن حق به صاحبش به شمار می‌رود. حقوق (اقتصادی)، عدالت قانونی و عدالت اقتصادی و... است که در اینجا موضوع بحث عدالت اقتصادی است.^۱ بنابراین عدالت اقتصادی به عنوان هدف و وضعیتی را توصیف می‌کند که در آن هرکس به حد خود از ثروت‌ها و درآمدهای جامعه بر اساس آنچه خداوند تعیین کرده است، دست یافته باشد. پس عدالت اقتصادی به آن مفهوم (کامل) دولتی در جامعه تحقق خواهد یافت که: ۱. همه افراد از سطح کافی از زندگی برخوردار باشند. ۲. اختلاف‌های درآمدی از تبعیض در امتیازهای قانونی و دسترسی به فرصت‌ها ناشی نشود. ۳. ثروتمندان حق نیازمندی و بی‌آمر را بپردازند. اگر این مؤلفه‌ها تحقق یابد، اختلاف درآمدهای اموال و ثروت‌های افراد نه تنها با عدالت منافات ندارد بلکه مقتضای عدالت است. از این دیدگاه امنیت اقتصادی به امنیت داخلی و خارجی (یا بین‌الملل) قابل تقسیم

۱. حدید، ۲۵.

۲. معیاری، نظام اقتصادی اسلامی، مبانی، اهداف، اصول، راهبردی و اخلاقی، ص ۱۷۶-۱۷۷

است؛ زیرا علل ناامنی گاه داخلی است و گاه خارجی. برای مثال، اگر حقوق مالکیت در یک کشور ظالمانه باشد یا شفاف نباشد یا با سیاست‌های اقتصادی دولت، اموال مردم را در معرض نابودی یا کاهش ارزش قرار دهد، امنیت اقتصادی در آن جامعه وجود ندارد. در این صورت علت (ناامنی) داخلی است. همچنین اگر منافع و مصالح اقتصادی یک کشور از سوی سایر کشورها مورد تهدید قرار گیرد، آن کشور از امنیت اقتصادی برخوردار نخواهد بود.

در این صورت، علت ناامنی خارجی است. استقلال اقتصادی یکی از عوامل تحقق امنیت اقتصادی است. استقلال اقتصادی وقتی حاصل می‌شود که یک کشور بتواند سیاست‌های اقتصادی خود را آن گونه که خود تشخیص می‌دهد تعقیب کند. بی‌تردید لازمه استقلال اقتصادی به این معنا، دست‌یابی به توان اقتصادی فزون‌تر از رقیب است. کشوری که با رقیبی قدرتمند از خود که همواره در اندیشه سرکوب ساختن و وابسته کردن او به سر می‌برد، روبروست، هیچ گاه نمی‌تواند از استقلال اقتصادی برخوردار باشد. از این رو خداوند به پیامبرش چنین فرمان می‌دهد: "وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهَبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ وَآخَرِينَ مِنْ دُونِهِمْ لَا تَعْلَمُونَهُمُ اللَّهُ يَعْلَمُهُمْ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تُظْلَمُونَ"؛ هر نیرویی در توان دارید برای مقابله با آنها (دشمنان) آماده سازید؛ اسب‌های ورزیده (و سایر تجهیزات). به وسیله (اینها) دشمنان خدا و دشمن خویش را بترسانید و گروه دیگری غیر از اینها که شما نمی‌شناسید و خدا آنها را می‌شناسد؛ یعنی اگر نیرو و تجهیزات خود را به قدری تقویت کنید که در مقابل حملات دشمن مقاومت داشته باشید کافی نیست؛ بلکه باید به حدی برسد که دشمن از شما بترسد و فکر تهاجم را نیز به ذهن خود راه ندهد. در بعد اقتصادی نیز چنین است.

کشور اسلامی باید به مرتبه‌ای از قدرت اقتصادی دست یابد که دشمنان اسلام فکر مبارزه و رقابت اقتصادی را از ذهن بیرون کنند. لازمه این استقلال، خودکفایی در کالاهای مصرفی ضروری و استراتژیک است. جامعه‌ای که در آن مردم دچار نیازمندی، نالایق هستند، هیچگاه نمی‌تواند سخن از استقلال به میان آورد. حضرت امیر (علیه السلام) می‌فرماید: "به هر کس نیازمند باشی، اسیر او و از هر کس بی‌نیاز باشی همتای اوئی." بر این اساس، لازمه نیاز به دیگری اسارت در دست اوست؛ به طوری که انسان به دشمن خود نیازمند باشد، اسیر او خواهد بود. مسئله در ابعاد بزرگتر در حد یک

^۱. تنفال، ۶۰.

کشور نیز چنین است. نکته مهم دیگر آن که استقلال نیز چون امنیت، ابعاد فرهنگی، سیاسی و اقتصادی دارد. ولی اهمیت اقتصادی فزون تر است، زیرا لازمه وابستگی سیاسی و فرهنگی است و اگر استقلال اقتصادی از میان برود، استقلال سیاسی و فرهنگی نیز نابود می شود. حضرت امام خمینی (ره) در این باره می فرماید: "امکان ندارد که استقلال به دست بیاید قبل از اینکه استقلال اقتصادی داشته باشید. اگر محاسبه کنیم و وابسته به خارج باشیم، این وابستگی اقتصادی به خارج هزاران وابستگی سیاسی می آورد، و هزار وابستگی اجتماعی می آورد و ما همان اسیرها خواهیم بود که بودیم و ما همانها حکومت خواهند کرد که کردند".

علت فقر اقتصادی جوامع و راه های فقرزدایی آن

متأسفانه یکی از آسیب های دین شناسی آن است که برخی، خاستگاه چالش ها و نارسایی های مربوط به مسلمانان را دین و آموزه های آن می دانند، حال آن که عقب ماندگی و مشکلات مسلمانان مربوط به خود آنان بوده و "اسلام چیزی است و مسلمان بودن چیزی دیگر". در اسلام، مسلمانان به فعالیت های اقتصادی فراخوانده شده و از فقر و هرگونه بن بست و بیکاری نهی شده اند تا آنجا که کار در راه تأمین هزینه زندگی اعضای خانواده ارزش جهاد در راه خدا را پیدا کرده است.

یکی از نویسندگان در ذیل تفسیر آیه ۲۰۱ سوره (بقره) می نویسد: "در آیه، تلاشی در زندگی در کنار (جهاد فی سبیل الله) قرار داده شده و این نشان می دهد که اسلام برای این موضوع اهمیت زیادی قائل است. چرا چنین نباشد؟ در حالی که یک ملت فقیر و گرسنه و محتاج بیگانه بر استقلال و عظمت و سربلندی نخواهد یافت. اصولاً (جهاد اقتصادی) بخشی از جهاد با دشمن است." امام صادق (علیه السلام) در خصوص اهمیت کسب روزی فرمود: "در تحصیل روزی تنبلی نکنید، زیرا مردم ما در این راه می کوشند و ابزار رشد یاری می کنند. بر این اساس، اسلام مسلمانان را نه تنها به دوری از فقر فراخوانده، بلکه آن را طلب جهاد دانسته است. اما فقر مسلمانان ریشه در عوامل دیگر دارد. یکی از علل مهم، سیاست هایی است که در طول تاریخ توسط حاکمان ستمگر به کار گرفته شده و دشمنان نیز از آن حمایت می کردند.^۲ دشمنان می دانند که استقلال اقتصادی مسلمانان با منافع آنان در تضاد است. آنان ذلت و وابستگی جهان اسلام را می خواهند. داده های

۱. معیاری، نظام اقتصادی اسلامی، مبانی، اهداف، اصول، راهبردی و اخلاقی، ص ۱۸۳.

۲. مرکز ملی پاسخگویی به سوالات دینی، پرس و جو با موضوع اقتصاد، ص ۵.

فَاسْتَغْفِرُوهُ ثُمَّ تَوْبُوا إِلَيْهِ إِنَّ رَبِّي قَرِيبٌ مُجِيبٌ^۱ و شما او را از زمین پدید آورد و شما را به آباد کردن آن واداشت پس از او آموزش بخواهید و به درگاه او توبه کنید که بی گمان پروردگار من نزدیک و اجابت گراست.

با این وصف قرآن از انسان خواسته است که برای رفع نیاز خویش به استفاده از زمین بپردازد و این کار میسر نمی شود جز با عمران آن. در این آیه علاوه بر عمران زمین به موضوع مادی و طبیعی است. یک موضوع معنوی که عبارت از استغفار کردن باشد نیز خواسته شده است. ارتباط استغفار با عمران زمین در این آیه احتمالات گوناگونی را می طلبد. از جمله اینکه اولاً اگر در عمران و آبادی کوتاهی شود به درگاه خداوندان نورش شود، یعنی این خود نوعی ناشکری و گناه است و ثانیاً آبادکننده زمین همواره باید بدانند که قدرت اصلی از آن خداست لذا او نباید فراموش شود بنابراین انسان برای توسعه در زندگی و نوع حیات ناگزیر است به عمران و آبادی بپردازد و خواست خداوند هم همین است. چون انسان از زمین خلق شده است و طبیعتی زمینی دارد. در جایی دیگر نیز خداوند فرموده است؛ روزی شما مردم هم در آسمان است و هم بر اساس آن است که وعده داده اید. این دو آیه شریفه زمین و آسمان (باران) را موجب افزایش روزی می دانند و انسان باید از این دو منبع روزی خود را تأمین کند.

در ایران تنها مشکل کشاورزی نداشتن زمین یا عدم آمادگی آن ها برای کشاورزی نیست؛ بلکه مشکل اساسی بی توجهی و بی علاقه‌گی کشاورزان و تولیدکنندگان مواد غذایی به توسعه آن است. امروزه جوانان می خواهند وارد بازاری شوند که هرچه زودتر آن ها را به سرمایه‌ای همراه با کار راحت برسانند. به همین دلیل گاهی به سمت معامله در بازار آزاد و گاهی در توزیع مواد قاچاق و یا خرید و فروش مواد میوه روی می آورند. آنها می خواهند به پول، همسر دلخواه، ماشین و ... برسند. کمتر دیده شده است که این جوانان، شغل پرزحمت، به خصوص کشاورزی را انتخاب کنند. زیرا این حوزه شغل جاهای لازم و عنوان اجتماعی مناسبی را ندارند. در صورتی که بخواهیم کشاورزی در ایران رونق بگیریم باید جذابیت پیدا کند تا بتواند خواسته های جوانان و کشاورزان را برآورده سازد. در حدیثی از امام صادق (علیه السلام) نقل شده است که: هرکسی که آب و زمین را در اختیار داشته باشد و با این حال بخواهد فقیر بماند، خداوند او را از رحمتش دور می کند. سزاوار است که مسئولان

^۱. هود، ۶۱.

^۲. ذاریات، ۲۲.

امر به این حدیث نهایت توجه را داشته باشند و خواب را برای هدف گیری درست برنامه ریزی و تعیین راهکار صحیح بر چشمان خود حرام کنند و از گذر بودن و مقتضیات آن غافل نباشند.^۱

مسئولیت پذیری در راستای خدمت به مردم

آنچه مردم را به اسلام علاقه مند نموده، جدا از بحث حقانیت آن، باور مردم بر این است که در سایه اسلام و نظام اسلامی می توانند به حقوق واقعی خود دست یابند و عدالت اجتماعی اسلام را در زندگی روزمره خود دیده و لمس کنند و از آن بهره مند شوند، زیرا از هدف های اصلی نظام اسلامی تحقق عدالت اجتماعی در جامعه است. از این رو رهبری خطاب به مسئولان نظام می فرماید: آنچه در این بین بایستی با وسواس و دقت دنبالش باشید، مسئله عدالت اجتماعی است. عدالت هدف است.

آن روزی که در کشور مردم عدالت نباشد، اگر بتوانیم پای عدالت اجتماعی را بپیماییم، یعنی بعضی ابعادی در نظام ایجاد نمود، این بود که تداوم حکومت علوی و زمینه ساز حکومت مهدوی باشد، زیرا که مشخصه هر دو حکومت، عدالت گستری است. انقلاب اسلامی آمد و راه عدالت اجتماعی را باز و مسیر را هموار کرد، اما باید عمل کنیم. کسی که قانون می گذارد، کسی که تصمیم می گیرد و کسی که برنامه ریزی می کند باید ملاحظه عدالت اجتماعی را بکند. بر این اساس؛ تکلیف اصلی مسئولان کشور، تلاش برای استقرار عدالت است و مشروعیت همه مسئولان در هر رده و مقامی به عدالت خواهی آن ها و مبارزه شان با تبعیض و فساد وابسته است. بنابراین هر مسئولی دنبال استقرار عدالت نباشد، حضورش در آن پست و مقام نامشروع است. لذا به اعتقاد رهبری، امروز فراهم آوردن امکان زندگی آسوده برای مردم در سراسر کشور، و به ویژه نقاط محروم و شکوفا کردن استعداد های فراوان انسانی کشور، دو هدف عمده نظام جمهوری اسلامی و مسئولان است. در راستای دستیابی به این دو هدف مهم است که مقام رهبری با هشدار به مسئولان قوه قضائیه می فرماید: با کسانی که در تلاشند تا با داشتن پول، با داشتن پشتیبانی قوم و عشیره، چه قوم و عشیره به شکل قدیم آن، چه قوم و عشیره به شکل مدرن و امروزی آن؛ یعنی حزب بازی و گروه بازی حقوق عمومی را بازی بگیرند، حق مردم را ضایع بکنند، فرصت ها را منحصرأ به اشتغال خود در بیاورند و جلوی عدالت را بگیرند. قوه قضائیه مقتدر، با صلابت، ارزشمند و عالم می تواند جلوی این ها را بگیرد. نفوذ صاحبان قدرت اقتصادی در ارکان حکومت از آفات بسیار خطرناک برای انحراف حکومت ها از مسیر خدمت به مردم است.^۲

^۱. ابراهیمی، نظام اقتصاد اسلامی توسعه و کشاورزی، ص ۲۶۸-۲۶۶.

^۲. اصغری، جهاد اقتصادی از منظر امام خمینی (ره)، ص ۱۸۵.

حکومت‌هایی که تلاش می‌کنند به زمان عدالت‌خواهی در جامعه جامه عمل بپوشانند؛ و اما نمونه‌هایی که در این رابطه قرآن به آن اشاره کرده است که چگونگی عملکرد مسئولان را گوشزد کرده در جهت پیشرفت اقتصاد کشور و مواجهه با مشکلات ناشی از آن.

آن‌ها که از سوره یوسف است، ملک (مصر) گفت: او را برگزید تا به من مخصوص گردانم. هنگامی که به یوسف نزدیک شد و در سلطنت و درایت او بی‌برد و گفت: تو امروز نزد ما منزلت داری و مورد اعتماد هستی. یوسف گفت مرا سرپرست خزائن سرزمین (مصر) قرار ده که نگهدارنده و آگاهام؛ و این‌گونه ما به یوسف در سرزمین مصر قدرت دادیم. که هرگونه می‌خواست در آن عمل می‌کرد و تصرف می‌کرد. رحمت خود را به هرکسی بخواهیم و شایسته بدانیم می‌بخشیم و پاداش نیکوکاران را ضایع نمی‌کنیم. و پاداش آخرت برای آن‌ها که ایمان آورده‌اند و پرهیزکاری بهتر است.^۱

گرچه ما هرگز از مکتب‌های یک‌بعدی که همه چیز را در بعد اقتصادی خلاصه می‌کند و انسان و ابعاد وجود او را نشناخته‌اند نیستیم؛ ولی با این حال اهمیت ویژه مسائل اقتصادی را در سرنوشت اجتماعات هرگز نمی‌توان از نظر دور داشت. آیات فوق نیز اشاره به همین حقیقت می‌کند، چرا که یوسف از میان تمام پست‌ها انگشت روی خزانه‌داری گذاشت زیرا می‌دانست هرگاه به آن سروسامان دهد قسمت عمده نابسامانی‌های کشور باستانی مصر، سامان خواهد یافت و از طریق عدالت اقتصادی می‌تواند سازمان‌های دیگر را کنترل کنند. مسلمین تاکنون اهمیتی را که اسلام به این بخش از زندگی فردی و اجتماعی نداده‌اند و به همین دلیل از دشمنان خود در این قسمت عقب افتاده‌اند اما بیداری و آگاهی روزافزونی که در قطب‌های جامعه اسلامی دیده می‌شود. این امید را به وجود می‌آورد که در آینده کار و فعالیت‌های اقتصادی را به عنوان یک عبادت بزرگ اسلامی تعقیب کنند و با نظام صحیح و حساب شده عقل‌مندی خود را از دشمنان بی‌رحم اسلام در این نظر جبران نمایند. شما تعبیر یوسف که می‌گوید انی حفیظ علیم دلیل بر اهمیت مدیریت در کشور امانت است و نشان می‌دهد که پاکی و امانت به تنهایی برای پیشرفت یک جسم اجتماعی کافی نیست بلکه علاوه بر آن آگاهی و تخصص و مدیریت نیز لازم است. چرا که علم را در کنار حفظ قرار داده است؛ و ما بپذیریم که قطره‌های ناشی از عدم اطلاع و مدیریت کمتر از قطره‌های ناشی از خیانت نیست بلکه آگاهی از آن برتر است.^۲

۱. یوسف، ۵۷-۵۵.

۲. مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ص ۹-۱۰.

نتیجه

ایران کشوری باستانی و مستعدترین است و روزگاری پر رونق میزیست. ولی اکنون مشکلات اقتصادی در آن اوج میزند و این مشکلات زمانی برطرف میشود که مردم به رفاه و سعادت برسند و مسئولان آن اقدامات لازم در جهت رفع این معضلات انجام دهند. زیرا یک کشور زمانی به پیشرفت اقتصادی و رفای عمومی حرکت میکند که مسئولان کارآمد و دلسوزی خدمت به مردم در راست باشند. زیرا وقتی مسئولان به فکر جیب خود باشند و در جهت قوت خود تلاش کنند آن کشور دچار فروپاشی و گرانفروشی میشود و فقر ضعیف. ضعیف تر از قبل میشود. پس تنها راه پیشرفت اقتصادی یک کشور داشتن مسئولان دلسوز و خدمتگزار مردم است.

منابع

قرآن

۱. احسانی، محمد، شاخصهای تربیتی جهاد اقتصادی از نظر قرآن، انتشارات صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران، مرکز پژوهشهای اسلامی، چاپ اول، ۱۳۹۰.
۲. ابراهیمی، محمد حسین، نظام اقتصاد اسلامی توسعه کشاورزی، نشر تأمین، چاپ اول، ۱۳۸۶.
۳. اصغری، محمود، جهاد اقتصادی، انتشارات دانشگاه علوم اسلامی رضوی، چاپ اول، ۱۳۹۱.
۴. حائری، محسن، اندیشههای اقتصادی در نهج البلاغه، نشر تهران بنیاد نهج البلاغه، چاپ دوم، ۱۳۸۶.
۵. سید نژاد، سید صادق، جهاد اقتصادی از منظر امام خمینی (ره)، انتشارات: قم، صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران مرکز پژوهشهای اسلامی، ۱۳۹۰.
۶. عیوضی، غلامحسین، جهاد اقتصادی در اندیشه مقام معظم رهبری، انتشارات قم، صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران مرکز پژوهشهای اسلامی، ۱۳۹۰.
۷. عبدالملکی، حجت اله، اقتصاد مقاومتی درآمدی بر مبانی، سیاستها و برنامه عمل، انتشارات، بسیج دانشجویی دانشگاه امام صادق (علیه السلام)، چاپ اول، ۱۳۹۰.
۸. میر معزی، سید حسین، نظام اقتصاد اسلامی، مبانی، اهداف، اصول راهبردی و اخلاق، انتشارات، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ دوم، ۱۳۹۱.
۹. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، جلد دهم، ۱۳۶۰.
۱۰. میر معزی، سید حسین، نظام اقتصاد اسلامی مبانی فلسفی، انتشارات کانون اندیشه جوان، چاپ دوم، ۱۳۸۸.
۱۱. مرکز ملی پاسخگویی به سؤالات دینی، پرس و جو با موضوع اقتصاد، انتشارات، مرکز اصلی پاسخگویی به سؤالات دینی.
۱۲. محمدی ری شهری، محمد، توسعه اقتصادی بر پایه قرآن و حدیث، انتشارات دارالحدیث، چاپ اول، ۱۳۸۲.